

Wajda, Kazimierz

Junkierstwo wschodniopruskie wobec odpływu robotników z rolnictwa na przełomie XIX i XX wieku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 573-588

1968

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JUNKIERSTWO WSCHODNIOPRUSKIE WOBEC ODPŁYWU ROBOTNIKÓW Z ROLNICTWA NA PRZEŁOMIE XIX i XX WIEKU

Postawa junkierstwa wschodniopruskiego wobec odpływu robotników z rolnictwa na przełomie XIX i XX wieku nie była jak dotąd przedmiotem rozważań w literaturze historycznej. Problem ten jest o tyle interesujący, że chodzi tutaj o typowe postawy nie tylko dla obszarników wschodniopruskich, wobec zjawiska rzutuującego na tak istotny element interesów klasowych junkierstwa, jakim było zapewnienie sobie taniej siły roboczej. Uzewnętrznienie się tych postaw z całą mocą od końca lat osiemdziesiątych XIX wieku nie było przypadkowe. Wówczas bowiem nastąpiło zaostrzenie względnego niedoboru siły roboczej w rolnictwie Prus Wschodnich pod wpływem zwiększonego odpływu ludności z rolnictwa i ze wsi w latach 80, zwłaszcza zaś w drugiej połowie tego dziesięciolecia. Jak wynika z tabl. 1, ubytek migracyjny pochłonął w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych 97% przyrostu naturalnego obszarów wiejskich w porównaniu z 54% w poprzednim pięcioleciu. Natomiast w latach 1855—1890 wyniósł on już 125% przyrostu naturalnego gmin wiejskich i obszarów dworskich Prus Wschodnich. W wyniku tego nastąpił w tym pięcioleciu spadek liczebny ludności tych obszarów z 1502 na 1473 tysięcy osób, a więc około 2%¹. Natomiast w latach

Okres	Gminy wiejskie i obszary dworskie Prus Wschodnich			Okres	Gminy wiejskie i obszary dworskie Prus Wschodnich		
	Przyrost naturalny	Ubytek migracyjny			Przyrost naturalny	Ubytek migracyjny	
		ogółem	w % przyrostu naturalnego			ogółem	w % przyrostu naturalnego
1871—1875	79 237	62 446	79	1890—1895	119 062	101 178	85
1876—1880	96 224	51 622	54	1896—1900	118 619	169 509	142
1881—1885	94 385	91 825	97	1901—1905	103 117	127 497	124
1886—1890	115 722	145 446	125	1906—1910	104 523	113 312	108

¹ *Preussische Statistik* (dalej PS), Bd, 29, 36, 42, 45, 48, 51, 56, 61, 66, 68, 74, 79, 86, 89, 94, 96, 98, 107, 113, 117, 121, 123, 127, 134, 138, 143, 148, 149, 155, 160, 164, 169, 177, 178, 183, 190, 196, 200, 206, 207, 213, 220, 224, 229, 234.

1882—1895 liczba ludności rolniczej (według głównego zajęcia) spadła w Prusach Wschodnich z 1242 na 1171 tysięcy osób, tj. o 5,7%². O wzmożonym odpływie ludności wiejskiej i zaostreniu względnego niedoboru siły roboczej w rolnictwie wschodniopruskim sygnalizowały od połowy lat osiemdziesiątych XIX wieku raporty lokalnych władz administracyjnych jak i sprawozdania korporacji rolniczych. Już od 1884 r. donoszono ze wschodniej części prowincji o wzmożonym odpływie młodych robotników wiejskich na zachód Niemiec, a od 1885 r. o ujawnieniu się niedoboru parobków. Natomiast z zachodniej części Prus Wschodnich sygnalizowano te zjawiska odpowiednio od roku 1885 i 1886³. Względny niedobór w nadgranicznych powiatach mazurskich był tym bardziej dotkliwy, że w wyniku tzw. rugów pruskich wydalono tam w latach 1886—1887 polskich robotników zakordonowych⁴. W wyniku niedoboru czeladzi nastąpił wzrost płac roboczych parobków i dziewcząt. Niedobór młodocianych robotników rolnych sprawiał trudności komornikom dworskim, którzy w wypadku braku własnych dzieci zdolnych do pracy musieli najmować robotników, aby wywiązać się z obowiązku dostarczania do pracy na folwarku tzw. posyłek⁵. W powiązaniu z rosnącym od 1888 r. odpływem całych rodzin robotników wiejskich powodowało to rosnące trudności w zaspokojeniu zapotrzebowania obszarników na komorników dworskich⁶. Jednocześnie od 1888 r. zaczął się ujawniać silny niedobór robotników dniówkowych w okresie zniw⁷. Szczególnie jednak nasilenie odpływu robotników wiejskich na zachód jak i względnego niedoboru siły roboczej w rolnictwie, i to tak w zakresie czeladzi, jak i robotników dniówkowych, miało miejsce w latach 1889—1890. Towarzyszył temu wzrost liczby wypadków opuszczania pracy przez robotników rolnych, a zwłaszcza przez czeladź, co w oficjalnej nomenklaturze określano jako tzw. łamanie kontraktów⁸. Dopiero od 1892 r., a zwłaszcza od 1893 zaznaczył się w Prusach Wschodnich wyraźny spadek odpływu ludności ze wsi i z rolnictwa, a nawet wystąpiło zjawisko powrotu całych rodzin rolniczych z Niemiec. Wiązało się to z kryzysem i depresją występującą w gospodarce niemieckiej⁹.

W tej sytuacji junkierstwo wschodniopruskie starało się zapobiec odpływowi robotników z rolnictwa lub co najmniej ograniczyć niedobór siły roboczej. Już w 1888 r. sprawozdanie roczne Wschodniopruskiego Centralnego Związku Rolniczego skupiającego związki

² *Statistik des Deutschen Reichs* (dalej SDR), Bd. 211.

³ *Jahresbericht des Landwirtschaftlichen Zentralvereins für Littauen und Masuren* (dalej JLVZLuM) 1884, s. 34; 1885, s. 38; 1886, s. 13; *Jahresbericht des Ostpreussischen Landwirtschaftlichen Zentralvereins* (dalej JOLZV) 1885, s. 7; 1886, s. 6.

⁴ JLVZLuM 1886, s. 13.

⁵ JOLZV, 1886, s. 7.

⁶ *Ibidem*, 1890, ss. 7—9; JLVZLuM 1888, s. 13; 1889, s. 5; 1890, s. 5; 1891, s. 5; WAP Olsztyn Landratsamt Memel IX/10 A Nr 2a k. 568—70.

⁷ JLVZLuM 1888 s. 13; DZA Merseburg Geheimes Zivil-Kabinet 89 H Ostpreussen 3a Bd. 1 raport z 19 grudnia 1888 r.

⁸ JOLZV, 1890, ss. 7—8; JLVZLuM, 1889, s. 5; 1890, s. 5; DZA Merseburg 89 H Ostpreussen 3a Bd. 1 raport z 2 czerwca 1890, Ostpreussen 3b vol. 2 raport z 28 lutego 1890 r.

⁹ JOLZV, 1893 s. 9; JLVZLuM, 1892, s. 6; DZA Merseburg 89 H Ostpreussen Bd. 3a vol. 1 raport z 7 grudnia 1892 r., Ostpreussen Bd. 3b vol. 2 raport z 20 listopada 1892 r.

rolnicze obszarników rejencji królewieckiej stwierdzało m.in.: „Następnie jest usprawiedliwione żądanie, aby na wszelkich państwowych i publicznych budowach byli zatrudniani tylko tacy robotnicy, którzy się wylegitymują, że nie wzięli oni na siebie wiążących zobowiązań w stosunku do innych pracodawców. Także powinni być karani pracodawcy, którzy zatrudniają robotników bez takiej legitymacji, w wypadku gdy okaże się, że ci ostatni byli w stałym stosunku najemnym i służbowym i porzucili go bezprawnie”¹⁰. Dążenie do ograniczenia lub nawet wręcz zahamowania odpływu robotników z rolnictwa przy pomocy środków administracyjnych znalazło jeszcze bardziej jaskrawy wyraz w petycji powiatowego związku rolniczego w Mrągowie z 21 maja 1889 r. postulującej wydanie przepisów, które by przeszkodziły migracji robotników rolnych do zachodnich prowincji pruskich¹¹. Jednak nawet lokalne władze administracyjne zdawały sobie sprawę, że ten ekstremistyczny postulat junkierski równoważny z żądaniem ograniczenia lub nawet likwidacji swobody przesiedlania się robotników wiejskich jest nie do przeprowadzenia. Świadczy o tym opinia prezesa prowincji wschodniopruskiej w jego piśmie do ministra spraw wewnętrznych z dnia 7 października 1889 r. Proponował on co najwyżej rozpatrzenie ewentualnego podwyższenia cen biletów kolejowych, co mogłoby, jego zdaniem, przyczynić się do ograniczenia migracji na zachód¹². To też chyba nieprzypadkowo petycja zarządu Wschodniopruskiego Centralnego Związku Rolniczego z dnia 14 stycznia 1890 r. skierowana do kanclerza Bismarcka utrzymana była w mniej ekstremistycznym tonie. Postulowała ona bowiem: „1) Obowiązkowe wprowadzenie legitymacji dla wszystkich robotników rolnych i leśnych analogicznie jak dla robotników przemysłowych, oraz 2) podwyższone karanie pracodawców, którzy zatrudniają robotników nie posiadających legitymacji, jak i nałożenie prawnego obowiązku odszkodowania dla poprzedniego pracodawcy”¹³. Chodziło tutaj o to,

¹⁰ JOLZV, 1888, s. 8: *Ferner erscheint das Verlangen gerechtfertigt, dass bei allen staatlichen und öffentlichen Bauten nur solche Arbeiter beschäftigt werden, welche sich darüber ausweisen, dass sie anderen Arbeitgebern gegenüber keine bindenden Verpflichtungen eingegangen sind. Auch sollen diejenigen Arbeitgeber bestraft werden welche Arbeiter ohne Beibringung einer solchen Legitimation beschäftigten, falls sich herausstellt, dass die letzteren in einem festen Lohn und Dienstverhältniss gestanden und dasselbe widerrechtlich aufgegeben haben.*

¹¹ DZA Merseburg Ministerium des Innern Rep. 77 Tit. 226 No 119, vol. 5, s. 83.

¹² *Ibidem*, s. 75: *Ein wirksamer Riegel würde der Auswanderung allein durch eine Änderung oder vielmehr durch das Aufgeben des dem Gesetz vom 1-ten November 1867 über die Freizügigkeit zu Grunde liegenden Prinzips vorgeschoben werden. Von einem solchen kann aber meines Dafürhaltens im Zeitalter der Eisenbahnen nicht wohl die Rede sein und es bliebe höchstens zu erwägen, ob vielleicht durch die Einführung höherer Fahrpreise oder dadurch die Lust zur Auswanderung vermindert werden könnte, dass Eisenbahnfrachten weniger bequem gemacht werden, als sie es jetzt sind oder werden sollen.*

¹³ DZA Merseburg Landwirtschaftsministerium Rep. 87 B No 264 s. 61: *1) Die obligatorische Einführung von Legitimationsnachweisen für alle land- und forstwirtschaftlichen Arbeiter nach Analogie derjenigen für gewerbliche und Fabrik-Arbeiter, sowie 2) die höhere Bestrafung solcher Arbeitgeber, welche legitimationslose Arbeiter beschäftigen und die Auferlegung der gesetzlichen Verpflichtung zur Schadloserhaltung der früheren Arbeitgebers betreffend.*

aby nie podważając formalnie prawa robotników rolnych do przesiedlania się ograniczyć jednocześnie ich odpływ z rolnictwa poprzez zapobieżenie związanemu z łamaniem kontraktu opuszczeniu pracy. Chociaż bowiem karany jak i zobowiązany do płacenia odszkodowania byłby bezpośrednio pracodawca zatrudniający robotnika, który opuścił poprzednie miejsce pracy zrywając kontrakt, to w istocie rzeczy postanowienie powyższe miało ugodzić w tego robotnika, gdyż poważnie utrudniałoby mu ono znalezienie nowej pracy. Zresztą nie kryli się z tym i autorzy tej petycji stwierdzając w uzasadnieniu swojego postulatu m.in., że: „Jeśli więc nie można przeszkodzić temu, aby tutejsi robotnicy robiąc użytek ze swobody przesiedlania się szukali takich miejsc pracy, w których mają nadzieję spieniężyć swoją siłę roboczą lepiej, niż ma to miejsce tutaj, to powinno się przynajmniej zadbać o to, aby opuszczenie dotychczasowego miejsca pracy nie dokonywało się na drodze łamania istniejącej umowy o pracę, jak to się zdarza obecnie najczęściej”¹⁴. Zdaniem bowiem autorów petycji odpowiednie artykuły ordynacji o czeladzi (*Gesindeordnung*) z 8 listopada 1810 r., które przewidywały możliwość zmuszenia do podjęcia lub kontynuowania pracy parobka zrywającego kontrakt, były bezskuteczne w sytuacji, kiedy robotnik dzięki rozwiniętej komunikacji mógł podjąć nową pracę w bardzo nawet odległych okolicach¹⁵. Nawiasem mówiąc w Prusach Wschodnich uprawnienia lokalnych władz policyjnych do wymuszania podjęcia lub kontynuowania pracy wobec robotników, którzy niezgodnie z przepisami ordynacji z 1810 r. opuszczali pracę lub nie chcieli jej podjąć mimo zawartego kontraktu, rozciągały się nie tylko na czeladź, tj. robotników rolnych obojga płci zamieszkujących u pracodawcy i nie posiadających własnego gospodarstwa domowego, ale w oparciu o ordonans gabinetowy z 8 sierpnia 1837 r. także na komorników dworskich (tzw. *Instleute*).

Ordynacja o czeladzi z 1810 r. zezwalała na opuszczanie pracy w ciągu trwania ważności kontraktu bez zgody pracodawcy i uprzedniego wypowiedzenia w wyjątkowych tylko wypadkach. Dotyczyło to np. sytuacji, w której kontynuowanie pracy zagrażałoby życiu lub zdrowiu robotnika na skutek postępowania pracodawcy. Uprawnienia władz policyjnych wobec czeladzi wyływające z ordynacji z 1810 r. zostały utrzymane postanowieniami ustawy o administracji krajowej z 30 lipca 1883 r.¹⁶. Natomiast ustawa z 24 kwietnia 1854 r. obowiązująca w tzw. starszych prowincjach pruskich dawała lokalnym władzom policyjnym, w danym wypadku wójtowi (*Amtsvorsteher*), prawo wymierzania kary grzywny do 15 marek lub aresztu do 3 dni wobec robotników rolnych odmawiających podjęcia

¹⁴ Ibidem, s. 62: *Wenn es nun auch nicht verhindert werden kann, dass die hiesigen Arbeiter, von dem Rechte der Freizügigkeit Gebrauch machend, solche Arbeitsstellen aufsuchen, an welchen sie ihre Arbeitskraft höher zu verwerten hoffen, als es hier der Fall ist, so solle doch Vorsorge getroffen werden, dass das Verlassen der bisherigen Arbeitsstätte nicht unter Brechung der bestehenden Dienst- oder Arbeitsverhältnisse geschieht, wie es gegenwärtig meistens der Fall ist.*

¹⁵ Ibidem, s. 63.

¹⁶ F. Faass, *Die Rechtsverhältnisse der land- und forstwirtschaftlicher Arbeiter Deutschlands*, Berlin 1913, s. 60; O. Jacobi, *Preussische Gesindeordnung vom 8 November 1810 und ihre Ergänzungsgesetze*, Berlin 1911, ss. 46, 99—100, 172, 213—14; DZA Potsdam Reichstag, nr 198, s. 50.

lub kontynuowania pracy zgodnie z zawartym kontraktem¹⁷. Pełtacja Wschodniopruskiego Centralnego Związku Rolniczego nie była zjawiskiem odosobnionym, gdyż w ciągu 1890 r. korporacje rolnicze wielu prowincji pruskich podejmowały uchwały domagające się zaostrożenia kar za łamanie kontraktów w rolnictwie, a nawet wprowadzenia przepisów umożliwiających wymuszenie podjęcia lub kontynuowania pracy na każdym robotniku rolnym, który by nie podjął lub nie kontynuował pracy zgodnie z zawartym kontraktem. Wszystkie te jednak ekstremistyczne postulaty junkierskie nie zostały uwzględnione przez rząd pruski dlatego, ponieważ próby zaostrożenia ustawodawstwa wobec robotników rolnych mogłyby wywołać generalną dyskusję nad sytuacją prawną jak i ekonomiczną tej kategorii robotników, a w konsekwencji spowodować nawet likwidację ordynacji o czeladzi, czy ustawy z 1854 r. stanowiących prawną podstawę dominacji obszarników wobec proletariatu rolnego w Prusach. Zresztą kanclerz Caprivi jak i większość jego gabinetu traktowała odpływ robotników z rolnictwa i ze wsi jako proces powodowany względami ekonomicznymi, któremu nie można zapobiec przy pomocy metod policyjnych. Wreszcie pruskie koła rządzące uwzględniały także interesy burżuazji przemysłowej, której nie na rękę byłoby ograniczenia dopływu taniej siły roboczej ze wsi¹⁸.

Junkierstwo Prus Wschodnich, podobnie jak i innych prowincji pruskich, starało się zapobiec negatywnym skutkom odpływu ludności wiejskiej na rynek pracy w rolnictwie nie tylko na drodze ograniczenia tego odpływu poprzez zaostrożenie ustawodawstwa wobec robotników rolnych. Próbowano ono jednocześnie zwiększyć podaż taniej siły roboczej poprzez umożliwienie dopływu polskich robotników rolnych zza kordonu. Rozmiary tego bowiem dopływu były w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XIX wieku bardzo ograniczone, gdyż rozporządzenia z 1885 r. stanowiące podstawę wydalenia z ziem zaboru pruskiego Polaków nie posiadających obywatelstwa pruskiego, przewidywały dopuszczanie tylko tych robotników zakordonowych, którzy bądź to codziennie przekraczali granicę udając się do miejsc pracy w Prusach, bądź też byli zatrudnieni w pasie nadgranicznym o szerokości 3 mil pruskich, a więc niecałych 23 kilometrów¹⁹. I tak, jeśli chodzi o Prusy Wschodnie, to np. w latach 1888—1889 robotnicy zakordonowi przybywali na wykopki ziemniaków do nadgranicznych powiatów mazurskich²⁰. To też wspomniane już sprawozdanie Wschodniopruskiego Centralnego Związku Rolniczego za 1888 r. postulowało dopuszczenie polskich robotników zakordonowych do pracy w rolnictwie bez ograniczeń terytorialnych i to na okres od początku żniw aż do ukończenia robót polowych jesienią²¹. Z kolei 27 marca 1890 r. zarząd tegoż Związku wystosował w oparciu o uchwałę 13 posiedzenia plenarnego

¹⁷ F. Faass, op. cit., s. 56; O. Jacobi, op. cit., s. 271—79; J. Nichtweiss, *Die ausländischen Saisonarbeiter in der Landwirtschaft der östlichen und mittleren Gebiete des Deutschen Reichs*, Berlin 1959, s. 130.

¹⁸ K. Wałda, *Robotnicy rolni w Prusach na przelomie XIX i XX wieku. Zaostrożenie ustawodawstwa*, Kwartalnik Historyczny, 1968, z. 1, ss. 25—27.

¹⁹ J. Mai, *Die preussisch-deutsche Polenpolitik 1885/87*, Berlin 1962, s. 57; DZA Potsdam, Reichskanzlei, nr 1143, s. 17.

²⁰ JLVZLuM, 1888, s. 13; DZA Merseburg Rep. 87 B No 272, raport prezesa reg. królewieckiej z 18 czerwca 1889 r.

²¹ JOLZV, 1888, s. 8.

korporacji prośbę do kanclerza Capriviego o zezwolenie na zatrudnianie robotników z Królestwa Polskiego w porze letniej. Motywowano to ostrym niedoborem siły roboczej wywołanym odpływem robotników rolnych na zachód. Jednakże pismem z 8 kwietnia 1890 r. Caprivi ustosunkował się negatywnie do prośby Wschodniopruskiego Centralnego Związku Rolniczego²². Jest charakterystyczne, że naczelny prezes prowincji wschodniopruskiej v. Schlieckmann w swoim piśmie z 17 października 1890 r., skierowanym do ministra spraw wewnętrznych, był zdania, że sezonowy napływ robotników zakordonowanych nie rozwiąże kwestii niedoboru siły roboczej w Prusach Wschodnich, gdyż potrzeba było tutaj nie tyle robotników sezonowych, co raczej stałych robotników rolnych, jak komornicy dworscy, czy czeladź. Wiązało się to, jak sądził, z bardziej ekstensywnym charakterem rolnictwa w Prusach Wschodnich²³. O tym, że pogląd Schlieckmanna był w zasadzie słuszny, dowodzi rozwój sytuacji, jaki nastąpił po decyzjach rządu z jesieni 1890 r. w sprawie dopuszczenia robotników zakordonowanych na sezon letni. I tak np. w 1910 r. liczba zakordonowanych robotników zatrudnionych w rolnictwie Prus Wschodnich wynosiła tylko 20,8 tysięcy osób, w porównaniu z 36,5 tysiąca osób na Pomorzu Zachodnim, czy 61,8 tysiąca osób na Śląsku²⁴. Wiązało się to z niewielkim znaczeniem uprawy buraka cukrowego w Prusach Wschodnich.

Wspomniany już spadek odpływu ludności z rolnictwa i ze wsi Prus Wschodnich, jaki nastąpił od 1892 r. począwszy, a w rezultacie osłabienie lub nawet częściowy zanik względnego niedoboru siły roboczej w gospodarce rolnej tego regionu spowodował, że na pewien czas kwestia odpływu robotników z rolnictwa zeszała na dalszy plan zainteresowań junkierstwa wschodniopruskiego. Ten zmniejszony odpływ utrzymywał się w zasadzie do połowy lat dziewięćdziesiątych. Ponowny wzrost odpływu ludności z rolnictwa i ze wsi Prus Wschodnich, a w konsekwencji i zwiększony niedobór siły roboczej w rolnictwie tego regionu datuje się od 1897 r., a zwłaszcza 1898²⁵. Na przykład w 1898 r., jeszcze w dniu 5 listopada było nie obsadzonych w rejencji królewieckiej 1/18, a w rejencji gąbińskiej 1/16 mieszkań stałych robotników dworskich²⁶. Ten stan rzeczy uległ zmianie dopiero około 1901 r., a to w związku z kryzysem i depresją pierwszych lat XX wieku w gospodarce niemieckiej²⁷. Wzmocnieniu odpływu i niedoboru robotników w rolnictwie Prus Wschodnich końca lat dziewięćdziesiątych XIX wieku towarzyszył wzrost zainteresowania junkierstwa problemem zahamowania tego odpływu.

²² JOLZV, 1889, s. 10; J. Nichtweiss, op. cit., s. 36; DZA Merseburg, Reichskanzlei nr 1143, ss. 1—4, Rep. 87 B No 211, s. 11.

²³ J. Nichtweiss, op. cit., s. 41; Reichskanzlei nr 1143, ss. 63—64.

²⁴ DZA Potsdam Reichsamt des Innern nr 13 710.

²⁵ JOLZV, 1893, s. 9, 1894, s. 7, 1893, s. 10; JLZVLuM, 1894, s. 8; DZA Merseburg, Rep. 89 H Ostpreussen 3a vol 2, raporty z 4 czerwca 1894 r., 11 marca 1897 r., 7 marca 1898 r., Ostpreussen 3b vol. 2, raporty z 15 listopada 1893 r., 22 maja 1894 r., 22 marca 1895 r., 28 lutego 1897 r., 31 sierpnia 1897 r.

²⁶ Jahresbericht der Landwirtschaftskammer für die Provinz Ostpreussen (dalej JLKO), 1898, s. 10.

²⁷ DZA Merseburg, 89 H Ostpreussen 3a vol. 3 raporty z 6 czerwca i 7 grudnia 1900 r., 5 czerwca 1901 r., Ostpreussen 3b vol. 3, raport z 4 lutego 1902 r.

Wyrazem poglądów obszarników wschodniopruskich na problem odpływu robotników z rolnictwa może być opinia zawarta w sprawozdaniu v. Reibnitz, jednego z wójtów w powiecie morąskim, jesienią 1898 r.: „Jeśli nie zaradzi się natychmiast brakuwi ludzi czy to przez zniesienie ustawy o swobodzie przesiedlania się, czy poprzez inne skuteczne środki, to leży przed nami poważne niebezpieczeństwo, że nadal będziemy także na wsi wychowywać sobie socjaldemokratów...”²⁸. Wyrażone tutaj stanowisko, że ograniczenie lub likwidacja swobody przesiedlania się stanowiły skuteczny środek hamujący odpływ robotników z rolnictwa, było konsekwencją rozpowszechnionego wśród junkierstwa poglądu, że źródło tego procesu tkwiło w znacznej mierze w istnieniu swobody przesiedlania się. Na przykład obszarnik wschodniopruski v. Wrangel w swoim pamflecie z 1899 r. stwierdzał m.in.: „Ustawa o swobodzie przesiedlania się, jak i ułatwienie komunikacji pozwoliły na stale wzrastający pod względem rozmiarów odpływ tych (wiejskich — uwaga K.W.) robotników na zachód, dokąd wabią ich wysokie płace pieniężne rozkwitłego przemysłu, jak i tęsknota za rozkoszami miasta”²⁹. To ostatnie sformułowanie odzwierciedlało poglądy szeroko rozpowszechnione w kręgach obszarnictwa wschodniopruskiego. Warto cytować tutaj poglądy dwóch obszarników z powiatu ostródzkiego, wyrażone jesienią 1894 r. w odpowiedzi na rozesłaną przez landrata ankietę. I tak Oertzen stwierdzał m. in. o źródłach odpływu ze wsi: „Według mnie ponosi winę lepsze wykształcenie szkolne w powiązaniu ze silnie wzrastającym odduchowieniem, wzmagająca się żądza uciech i knowania, łatwiejsze i tańsze środki komunikacji i wreszcie zupełny brak miłości do stron rodzinnych”³⁰. Podobnie Wogenborn z Klonowa stwierdzał w związku z rosnącymi trudnościami zaspokojenia popytu na siłę roboczą w rolnictwie, że „przyczyna tego tkwi wyłącznie w tym, iż w warunkach wzrastającej żądzy przyjemności i uciech tak młodzi robotnicy jak i robotnice przedkładają rozwiązać życie w miastach nad ciche i jednostajne życie na wsi”³¹. Kwintesencją tych poglądów były wysuwane przez wschodniopruskie korporacje rolnicze pod koniec lat dziewięćdziesiątych XIX wieku postulaty zahamowania odpływu robotników z rolnictwa. I tak 37 plenarne posiedzenie Wschodniopruskiego

²⁸ WAP Olsztyn, Landratsamt Mohrungen, Rep. X/8 A nr 1 s. 35: *Sollte dem Leutemangel nicht sofort Abhilfe geschafft werden, sei es durch Aufhebung des Freizügigkeits-Gesetzes, oder durch andere wirksame Mittel, so liegt die ernste Gefahr vor, dass wir uns auch auf dem Lande weiter Sozialdemokraten erziehen...*

²⁹ Wrangel-Waldburg, *Die Entwicklung des bäuerlichen Besitzes und die Arbeiterfrage in Ostpreussen*, Berlin 1899, s. 19: *Das Gesetz über die Freizügigkeit und die Erleichterung des Verkehrs erlaubten ein sich um Umfang schnell steigendes Fortwanderung dieser Arbeiter nach dem Westen, wohin sie die hohen Baarlöhne einer emporgeblühten Industrie und die Sehnsucht nach den Vergnügungen der Stadt lockte.*

³⁰ WAP Olsztyn, Landratsamt Osterode, Rep. VIII/7 A nr 729, s. 34; M. E. *trägt die bessere Schulbildung in Verbindung mit stark zunehmender Entgeistlichung, überhandnehmende Genussucht und Wühlerei, leichtere und billigere Verkehrsmittel und endlich die hier zu Lande völlig fehlende Heimatsliebe die Schuld.*

³¹ *Ibidem*, ss. 42–43: *Der Grund hierfür liegt allein darin, dass bei der steigenden Vergnügungs- und Genussucht, sowohl die jugendlichen Arbeiter als Arbeiterinnen, das ungebundene Leben in den Städten dem stillen und gleichmässigen Leben auf dem Lande vorziehen.*

Centralnego Związku Rolniczego obok takich postulatów, jak nieudzielanie zniżek kolejowym robotnikom wędrującym na zachód, zażądało: „...aby były wydane jednolite przepisy prawne, na podstawie których robotnicy każdego rodzaju łamiący kontrakty obok ukarania byli sprowadzani z powrotem na wniosek pracodawcy, którego opuścili, a pracodawcy, którzy zatrudniają robotników bez legitymacji, byli surowo karani...”³². 40 posiedzenie plenarne Związku w 1899 r. postulowało wprowadzenie wobec robotników wiejskich ustawowej konieczności posiadania legitymacji³³. Wnioski 37 posiedzenia plenarnego Związku zostały przedstawione 21 kwietnia 1899 Izbie Rolniczej Prus Wschodnich jako materiał do rozważań³⁴. Izba Rolnicza na swoim posiedzeniu plenarnym 5 kwietnia 1899 r. rozpatrywała środki mające na celu zapobieżenie odpływowi robotników z rolnictwa. Nie podjęto jednak rezolucji z uwagi na to, że analogiczne wnioski zostały przedstawione w sejmie pruskim³⁵. Chodziło tutaj o wniosek posłów wolnokonserwatywnych z 8 lutego 1899 r. domagający się kroków ustawodawczych przewidujących karanie osób, które nakłaniają robotników rolnych do złamania kontraktu lub zatrudniają robotników łamiących kontrakt u poprzedniego pracodawcy oraz o wniosek posłów konserwatywnych z 10 lutego 1899 r., który obok tego domagał się ograniczenia swobody przesiedlania się osób nie posiadających ukończonego 18 roku życia³⁶. W tej sytuacji Izba Rolnicza Prus Wschodnich ograniczyła się do uchwalenia wytycznych dla wydziału stosunków robotniczych Izby. Wytyczne te miały bardziej ekstremistyczny charakter niż wspomniane już wnioski Wschodniopruskiego Centralnego Związku Rolniczego, gdyż w zakresie środków prawnych, które miałyby zapobiec odpływowi robotników z rolnictwa, postulowały: „1) Ograniczenie swobody przesiedlania się w ten sposób, że małoletnim robotnikom nie wolno będzie opuszczać stron rodzinnych bez zezwolenia rodziców (opiekunów) i władz powiatowych. Zezwolenie to może być wydane tylko na podstawie wykazania się podjęciem stałej pracy. 2) Zakaz imigracji do miasta, jeśli nie stwierdzi się posiadania mieszkania odpowiadającego należytym wymogom moralnym i zdrowotnym”³⁷. Postulaty te, w tym także zaskakująca, iż

³² JOLZV, 1898, ss. 11—12:1c. *Der Centralverein wolle bei dem Eisenbahn-Direktion dahin vorstellig werden, dass den nach Westen ziehenden Arbeiter-Kolonnen keine Bescheinigung gegeben werde, dass ihre Fahrten im öffentlichen Interesse liegen, und dass ihnen dann keine Fahrpreisermäßigungen gewährt werde. (...) e. ...dass einheitliche gesetzliche Bestimmungen erlassen werden, nach welchen kontraktbrüchige Arbeiter jeder Art neben ihrer Bestrafung auch auf Antrag des verlassenen Arbeitgebers zurückgeführt, und Arbeitgeber, welche legitimationslose Arbeiter beschäftigen, streng bestraft werden;*...

³³ Ibidem, s. 14: *Centralverein wolle beschliessen, an zuständiger Stelle zu beantragen, dass gesetzliche Bestimmungen gegeben werden, wonach jeder Arbeiter verpflichtet sein solle, ein Legitimationsbuch zu führen, durch welches er seine Berechtigung zur Annahme eines neuen Dienstes oder anderer Arbeit nachzuweisen hat.*

³⁴ Ibidem, s. 12.

³⁵ JLKO, 1898, ss. 19—20.

³⁶ K. Wajda, op. cit., ss. 29—30.

³⁷ JLKO, 1898, s. 19: *1. Beschränkung der Freizügigkeit in der Weise, dass minorene Arbeiter ihre Heimat nicht ohne Erlaubnis der Eltern (Vormünder) und der Kreisbehörden verlassen dürfen. Diese Erlaubnis darf nur bei Nachweis des Eintritts in ein festes Arbeitsverhältniss erteilt werden. 2. Verbot*

pochodziła od obszarników, pełna obłudy troska o warunki mieszkaniowe robotników miejskich, miały na celu faktyczne uniemożliwienie młodym robotnikom rolnym przesiedlania się do miast i przemysłu. Pokrywały się one z analogicznymi wnioskami 27 plenarnego posiedzenia Niemieckiej Rady Rolniczej, odbytego wiosną 1899 r., jak i wspomnianym już wnioskiem frakcji konserwatywnej w sejmie pruskim³⁸. Obok tego dyrektywy plenarnego posiedzenia Izby Rolniczej zawierały takie postulaty, jak nowelizacja ustawy z 1854 r., karanie pracodawców przyjmujących do pracy robotników, którzy nie posiadaliby legitymacji jak i karanie osób nakłaniających do zrywania kontraktów³⁹. Już zresztą 9 lutego 1899 r. na posiedzeniu sejmu pruskiego centrowy poseł Graw, reprezentujący okręg Olsztyn — Reszel, wypowiedział się za ograniczeniem swobody przesiedlania się młodzieży do lat 18. Motywował to cynicznie tym, że w tym zakresie młodzi robotnicy są uprzywilejowani w porównaniu z młodzieżą z tzw. wyższych sfer⁴⁰. Jednocześnie Graw wypowiedział się za skróceniem okresu nauki szkolnej na wsi. Uzasadniał to tym, że „przez to wiele pomogłoby się rolnikom. Jeśli tylko nasi robotnicy wiejscy mogą dobrze czytać, pisać i rachować i poza tym jeszcze nauczą się religii i historii ojczyzny, wówczas nauczyli się oni wystarczająco”⁴¹. W tym postulatcie skrócenia nauki szkolnej dla robotników wiejskich obok doraźnego celu, jakim było zabezpieczenie sobie wystarczającej liczby młodocianych robotników rolnych, wyraźnie przebiegało dążenie, by utrzymać wiejski proletariats na możliwie najniższym poziomie wykształcenia i tym samym utrudnić jego odpływ z rolnictwa do przemysłu i miast. Wnioski złożone w sejmie pruskim przez posłów wolnokonserwatywnych, jak i konserwatywnych zostały w toku obrad komisji sejmowej zawężone do postulatu wprowadzenia odpowiedzialności karnej za nakłanianie robotników rolnych do łamania kontraktów, jak i za świadome przyjmowanie do pracy robotników, którzy złamali kontrakt u poprzedniego pracodawcy. Wnioski komisji po wprowadzeniu pewnych poprawek przyjęto na posiedzeniu sejmu pruskiego 3 maja 1899 r. W wyniku tego minister rolnictwa wystąpił z inicjatywą międzyresortowych konsultacji nad projektem ustawy idącym po myśli wniosków sejmowych. Jednakże międzyresortowa komisja odrzuciła projekt ustawy, motywując to brakiem szans na przyjęcie go w parlamencie Rzeszy. Było to w znacznej mierze wynikiem obaw pruskich kół rządzących, aby pogorszenie sytuacji prawnej

des Zuzugs in die Stadt wenn nicht eine dem sittlichen und gesundheitlichen Anforderungen entsprechende Wohnung nachgewiesen wird.

³⁸ K. Wa j d a, op. cit., ss. 30—31.

³⁹ JLKO, 1898, s. 20.

⁴⁰ *Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Hauses der Abgeordneten* (dalej SBVHA), 1899, Bd. 1, ss. 435—36: „...weil der Arbeiter hier einen grossen Vorrang genießt, den die höheren Stände nicht haben. Ein Vater aus den besseren Ständen bringt seinen Sohn, den er auf der Schule hat bis zu 18 Jahren, die zu grossen Freiheitsideen mit Nachdruck aus dem Kopf, während der Arbeitersohn sich vollständig frei bewegen kann, ja sogar manchmal im Gegenteil von seinem Vater noch gegen seinem Brotherrn aufgehetzt und angestachelt wird.

⁴¹ *Ibidem*, s. 436: *Dadurch würde den Landwirten viel geholfen werden. Wenn unsere ländlichen Arbeiter nur gut lesen, schreiben und rechnen können und sonst noch in der Religion und vaterländischen Geschichte unterrichtet sind, haben sie genug gelernt.*

robotników rolnych nie spowodowało zaostrzenia sprzeczności klasowych na wsi i wzrostu wpływów socjaldemokracji wśród proletariatu wiejskiego⁴². Jest natomiast charakterystyczne, że naczelny prezes prowincji wschodniopruskiej w swoim piśmie do ministra spraw wewnętrznych z 16 grudnia 1899 r., wyrażającym opinię na temat wniosków sejmowych, poparł postulaty wschodniopruskiej Izby Rolniczej z kwietnia tegoż roku w sprawie ograniczenia swobody przemieszczania się młodocianych robotników wiejskich⁴³.

Obok ukazanych wyżej postulatów mających na celu jeśli nie zahamowanie, to przynajmniej ograniczenie odpływu z rolnictwa i ze wsi, junkierstwo wschodniopruskie wysuwało także żądanie dopuszczenia robotników zakordonowych bez żadnych ograniczeń czasowych. Chodziło tutaj o zapobieżenie niedoborowi stałych robotników rolnych, a zwłaszcza czeladzi, jaki powstawał w wyniku zmniejszonego odpływu młodych robotników wiejskich. I tak 39 posiedzenie plenarne Wschodniopruskiego Centralnego Związku Rolniczego w dniu 17 listopada 1898 r. przyjęło wniosek jednego ze związków rolniczych w pow. iławeckim stwierdzający, że „Centralny Związek zechciałby działać w odpowiedni i najbardziej dobitny sposób, aby zezwolono tutaj osadzać robotników rosyjsko-polskich”⁴⁴. W podobnym duchu wypowiedziało się 29 maja 1897 r. posiedzenie plenarne Centralnego Związku Rolniczego dla Litwy i Mazur, skupiającego związki rolnicze z terenu rejencji gabińskiej⁴⁵. Podobnie poważna część landratów wschodniopruskich, zwłaszcza z powiatów litewskich oraz Warmii i Mazur, wyrażając opinię obszarnictwa, jak i bogatego chłopstwa, wypowiedziała się jesienią 1897 r. za dopuszczeniem robotników zakordonowych bez ograniczeń czasowych, motywując to silnym niedoborem czeladzi, a zwłaszcza parobków⁴⁶. Analogiczne stanowisko zajęła również w 1898 r. Izba Rolnicza Prus Wschodnich⁴⁷. Te żądania wysuwane także przez obszarnictwo pozostałych prowincji pruskich nie zostały jednak uwzględnione, a tylko od 1900 r. skrócono czas, w którym robotnikom zakordonowym nie wolno było przebywać w granicach Rzeszy, do sześciu tygodni w terminie od 20 grudnia do 1 lutego⁴⁸.

W pierwszych latach XX wieku słabnie wyraźnie zainteresowanie junkrów wschodniopruskich problemem odpływu robotników z rolnictwa. Wiązało się to niewątpliwie ze zmniejszeniem względnego niedoboru siły roboczej, stanowiącego konsekwencję ograniczenia odpływu z rolnictwa do przemysłu w latach kryzysu ekonomicznego, jaki dotknął wówczas gospodarkę niemiecką. Jednakże już od 1904 r. daje się zauważyć, przede wszystkim na Mazurach, wzmożony odpływ na zachód. Pociągnęło to za sobą ponowny wzrost niedoboru siły roboczej, a zwłaszcza młodych robotników rolnych. Do-

⁴² K. Wajda, op. cit., ss. 31–34.

⁴³ DZA Merseburg Rep. 77 Tit. 1135 No 1 Fasz. 6.

⁴⁴ JOLZV, 1898, s. 13: *Centralverein wolle in geeigneter und nachdrücklicher Weise dahin wirken, dass es gestattet werde, russisch-polnische Arbeiter hier sesshaft zu machen.*

⁴⁵ DZA Merseburg Rep. 77 Tit. 1135 No 1 Fasz. 2, s. 115: *Die Generalversammlung bittet den Hauptvorstand, ihm geeignete Schritte zu tun, für eine möglichste Erleichterung der Naturalisation russischer Untertanen.*

⁴⁶ Ibidem, ss. 86–116.

⁴⁷ J. Nichtweis, op. cit., s. 66.

⁴⁸ Ibidem, ss. 43, 72.

piero kryzys ekonomiczny 1907 r. i trwająca po nim depresja spowodowały spadek odpływu od 1908 r. począwszy, a w konsekwencji osłabienie niedoboru siły roboczej w rolnictwie Prus Wschodnich⁴⁹.

W początkach lutego 1904 r., w czasie debaty nad projektem budżetu w sejmie pruskim konserwatywny poseł Arendt reprezentujący okręg Labiawa w Prusach Wschodnich wniósł wraz ze swoimi kolegami frakcyjnymi wniosek, aby rząd jeszcze w czasie trwania sesji sejmowej wniósł projekt ustawy przewidujący odpowiedzialność karną pracodawców przyjmujących do pracy robotników, którzy złamali kontrakt u poprzedniego pracodawcy, jak i osób nakładających robotników do łamania kontraktów. Wniosek ten przyjęto większością głosów, a odpowiedni projekt ustawy wniósł rząd w dniu 6 maja 1904 r. Jednakże po debacie w dniu 8 czerwca 1904 r. projekt ten przekazano specjalnej komisji sejmowej, gdzie przepadł z uwagi na brak zgodności wśród członków komisji i nie wrócił już pod obrady sejmu⁵⁰.

Szczególne zaostrożenie niedoboru siły roboczej w 1906 r. spowodowało utworzenie komisji złożonej z pewnej liczby obszarników wschodniopruskich, która zajęła się problemem środków mających zapobiec temu niedoborowi. Wnioski tej komisji zostały w dniu 9 czerwca 1906 r. rozpatrzone przez wydział spraw robotniczych w Izbie Rolniczej Prus Wschodnich. Na ich podstawie wydział ustalił wnioski zgrupowane w siedmiu punktach⁵¹. W pierwszym z nich zawarto charakterystyczne sformułowanie dowodzące, że do świadomości junkierstwa wschodniopruskiego zaczęło docierać przekonanie o niemożności zaostrożenia ustawodawstwa wobec robotników rolnych. Otóż stwierdza się tam, że „wszystkie usiłowania, aby ograniczyć bezpośrednio lub pośrednio swobodę przesiedlania się lub wzmocnić środki przymusu wobec robotników, którzy łamią kontrakty, nie mają widoków na przyjęcie, ani nie mogą przynieść trwałych korzyści”⁵². W związku z tym wnioski ograniczały się m.in. do postulatu obniżenia do lat 15 granicy wieku niezbędnego dla utraty lub uzyskania praw do wsparcia ze strony związku komunalnego⁵³. Chodziło tutaj o zmniejszenie ciężarów finansowych, jakie zdaniem obszarników ponosiły obszary dworskie w rejonach odpływu ze wsi w związku z udzielaniem wsparcia robotnikom, którzy w wyniku kalectwa powracali z zachodu do miejsc rodzinnych. Ponadto wysuwano postulaty mające zmniejszyć niedobór siły roboczej w rolnictwie, jak szersze niż dotychczas wciąganie do prac w rolnictwie uczniów starszych klas szkół podstawowych w wyniku odpowiedniego ustalania ferii, następnie rozszerzone urlopowanie

⁴⁹ JOLZV, 1906, s. 65; JLKO, 1905/06, s. 184; Jahresbericht des Landwirtschaftlichen Zentralvereins Königsberg (dalej J LZVK), 1907, s. 53; 1903, s. 41, 1909, ss. 41—42; Zeitschrift f. Agrarpolitik, 1904, ss. 488—89, 1905, ss. 309—10; DZA Merseburg Rep. 89 H Ostpreussen 3b vol 3, raporty z 22 listopada 1903 r., 23 sierpnia 1904 r. i 28 listopada 1908 r., Ostpreussen 3c, raporty z 31 sierpnia 1906 r., 26 maja 1907 r. i 30 listopada 1908 r.

⁵⁰ K. Wajda, op. cit., ss. 35—36.

⁵¹ WAP Olsztyn Rep. VIII/7 A Nr 729, s. 70.

⁵² Zeitschrift f. Agrarpolitik, 1906, ss. 392—93: *Alle Versuche die Freizügigkeit direkt oder indirekt einzuschränken oder die Zwangsmittel gegen kontraktbrüchige Arbeiter zu verstärken, haben weder Aussicht auf Aufnahme in den Parlamenten noch können sie dauernd Nutzen schaffen.*

⁵³ Ibidem.

żołnierzy do prac żniwnych, ograniczenie w miarę możliwości robót publicznych w okresie żniw, czy wreszcie zakaz zatrudniania robotników zakordonowych w przemyśle zachodnioniemieckim, który by obowiązywał tak długo, dopóki istniałyby ograniczenia czasowe w zatrudnianiu tychże robotników w rolnictwie wschodnich prowincji pruskich⁵⁴. Wnioski te z kolei przekazano pod obrady zarządu Izby Rolniczej Prus Wschodnich 21 lipca 1906 r. Wreszcie pismem z 10 sierpnia 1906 r. przedstawiono je naczelnemu przesewi prowincji wschodniopruskiej⁵⁵.

Sz szczególnie duże nasilenie wypadków opuszczania pracy przez robotników rolnych, wbrew zawartym kontraktom, miało miejsce wśród robotników zakordonowych. Na przykład ankieta przeprowadzona w 1907 r. wykazała, że na 5712 zarejestrowanych wypadków złamania kontraktów aż 1603 przypadało na robotników zagranicznych⁵⁶. Toteż powiatowy związek rolniczy w Iławce na posiedzeniu plenarnym Wschodniopruskiego Centralnego Związku Rolniczego w dniach 20—21 grudnia 1906 r. postawił wniosek, aby polskim robotnikom zakordonowym przy przekraczaniu granicy odbierano paszporty i w zamian wydawano karty pracy, przy czym robotników nie posiadających takich kart wydalano z granic państwa pruskiego⁵⁷. Ten postulat przymusu legitymacyjnego wobec robotników zakordonowych, oznaczający faktyczne przykucie ich do miejsca pracy, wyprzedził analogiczne wnioski wysunięte na plenarnym posiedzeniu Niemieckiej Rady Rolniczej w dniach 12—15 marca 1907 r., a także na konferencji zarządów pruskich izb rolniczych w dniu 5 maj⁵⁸ 1907 r.⁵⁸. Wniosek Powiatowego Związku Rolniczego w Iławce przekazano pod obrady komisji, która z kolei przedstawiła go pod obrady 63 plenarnego posiedzenia Wschodniopruskiego Centralnego Związku Rolniczego w dniu 6 lutego 1907 r. Wniosek ten w sformułowaniu przyjętym przez komisję stwierdzał, że „Związek Centralny zechciałby działać, aby na mocy ustawy lub rozporządzenia ministerialnego postanowiono co następuje: 1) Każdemu sezonowemu robotnikowi rosyjsko-polskiemu przy wjeździe na teren Rzeszy odebrać paszport i na jego miejsce wręczyć na drodze urzędowej kartę pracy z dokładnym podaniem narodowości, która to karta musi zawierać nazwisko i adres pracodawcy, u którego winien pracować robotnik. 2) Robotnicy rosyjsko-polscy bez takiej karty pracy nie mogą być nigdzie zatrudnieni. Ten, kto zatrudnia takiego robotnika bez karty pracy, będzie za każdy z osobna wzięty wypadek karany grzywną do wysokości 60 marek”⁵⁹. Chodziło więc tutaj

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem; WAP Olsztyn Rep. VIII/7 A nr 729.

⁵⁶ DZA Merseburg Rep. 87 B No 268, ss. 34—35.

⁵⁷ Ibidem, No 217, s. 134.

⁵⁸ K. Wa j d a, op. cit., s. 37.

⁵⁹ DZA Merseburg Rep. 87 B No 217, s. 136; JOLZV, 1906, s. 14: *Centralverein wolle dahin wirken, dass durch Gesetz bzw. ministerielle Verfügung folgendes angeordnet werde: 1. Jedem russisch-polnischen Saisonarbeiter ist beim Betreten des Reichsgebietes der Pass abzunehmen und an dessen Stelle eine Arbeitskarte mit genauem Nationale behördlich auszuhandigen, die den Namen und Ort des Arbeitgebers bei dem der Arbeiter arbeiten soll, enthalten muss. 2. Russisch-polnische Arbeiter ohne diese Arbeitskarte dürfen nirgends beschäftigt werden. Derjenige, der einen solchen Arbeiter ohne Arbeitskarte beschäftigt, wird für jeden einzelnen Fall mit Geldstrafe bis zur Höhe von 60 Mk bestraft.*

o przykucie do miejsca pracy robotników zakordonowych i pogorszenie ich sytuacji prawnej, czego nie udało się junkrom przeprowadzić w odniesieniu do ogółu robotników rolnych. Mimo pewnych wątpliwości wyrażonych w dyskusji, wnioski te jednak przyjęto. Podobnie w kwietniu 1907 r. zarząd Izby Rolniczej Prus Wschodnich wysunął zastrzeżenia do projektu przymusu legitymacyjnego wobec robotników zakordonowych motywowane obawą, że przymus ten, choć utrudni łamanie kontraktów, spowoduje jednocześnie zaostrenie niedoboru tych robotników⁶⁰. Jak wiadomo, rząd pruski wprowadził przymus legitymacyjny wobec robotników zakordonowych okólnikiem z dnia 21 grudnia 1907 r.⁶¹

Tendencja do prowadzenia choćby pośredniego karania wypadków łamania kontraktów przez robotników rolnych ujawniła się w Prusach Wschodnich jeszcze raz pod koniec 1907 r. Otóż plenarne posiedzenie Izby Rolniczej Prus Wschodnich 26 listopada 1907 r. podjęło uchwałę, która m.in. postulowała karanie osób, które nakłaniają robotników do łamania kontraktów jak i pracodawców, zatrudniających robotników rolnych, którzy złamali kontrakt u poprzedniego pracodawcy⁶². Postulat ten powtórzono w uchwale plenarnego posiedzenia Izby Rolniczej w dniu 1 lutego 1908 r., uzupełniając ją wnioskiem o prawny zakaz zatrudniania w przemyśle młodzieży wiejskiej do lat 18⁶³. Pierwszy z postulatów korespondował z wnioskami wysuniętymi przez plenarne posiedzenie Niemieckiej Rady Rolniczej w dniach 10—13 lutego 1908 r. jak i stałej komisji Krajowego Kolegium Ekonomicznego z 10 grudnia 1907 r.⁶⁴

W okresie tym wśród junkierstwa wschodniopruskiego ujawniło się zwiększone zainteresowanie tzw. osadnictwem robotniczym jako środkiem zapobieżenia odpływowi robotników z rolnictwa. Co prawda już 5 kwietnia 1899 r. plenarne posiedzenie Izby Rolniczej wysunęło postulat tworzenia drobnych parcel dla robotników rolnych. Podobnie naczelny prezes prowincji wschodniopruskiej w swoim memoriale z dnia 12 lipca 1904 r. postulował tworzenie takich parcel w ramach tzw. kolonizacji wewnętrznej⁶⁵. Rezultaty akcji parcelacyjnej prowadzonej w Prusach Wschodnich nie były jednak zbyt imponujące, a jeśli chodzi o tworzenie drobnych parcel, wręcz znikome. I tak w ciągu piętnastolecia 1892—1906 utworzono tutaj 1750 tzw. włości rentowych, w tym zaledwie 87 w grupie poniżej 2,5 ha

⁶⁰ DZA Merseburg Rep. 87 B No 217, ss. 131—32, 137.

⁶¹ J. Nichtweiss, op. cit., s. 138.

⁶² JLKO, 1907/08, s. 42: *Zur Bekämpfung des Vertragsbruchs sollen Strafbestimmungen erlassen werden: gegen Vermittler, welche Landarbeiter zum Kontraktbruch verleiten oder ihnen schuldhafterweise während der Geltung des Kontrakts einen neuen Kontrakt vermitteln, und gegen Arbeitgeber welche Landarbeiter zum Kontraktbruch verleiten oder kontraktbrüchige Landarbeiter während der Geltung ihres alten Kontrakts schuldhafterweise beschäftigen.*

⁶³ A. Hoffmeister, *Erhebungen über die Sesshaftmachung der Landarbeiter in Ostpreussen, Königsberg 1908*, ss. 144—45: VI. *Die Ausschaltung der Landjugend von der Industriearbeit mindestens bis zum vollendeten 18 Lebensjahre ist schon im Interesse der körperlichen und moralischen Entwicklung dieses wertvollen Teiles des Nachwuchses der Nation dringend zu befürworten.*

⁶⁴ K. Wajda, op. cit., s. 37.

⁶⁵ JLKO, 1898, ss. 19—20; Reichskanzlei nr 1028, ss. 9—10; DZA Merseburg Rep. 77 Tit. 870 No 47f vol. 2, s. 2.

i 279 w grupie od 2,5—5 ha. Drobne parcele nie stanowiły w zasadzie samodzielnych gospodarstw, lecz służyły głównie powiększeniu rozmiarów istniejących już karłowatych i drobnochłopskich gospodarstw rolnych⁶⁶. W dniu 8 lipca 1905 r. powstało Wschodniopruskie Towarzystwo Ziemskie (Ostpreussische Landgesellschaft) przy współudziale Pruskiego Banku Państwowego, Banku Ziemskiego w Berlinie oraz Wschodniopruskiej Prowincjonalnej Kasy Związkowej. Kapitał zakładowy towarzystwa wynosił 600 tys. marek. W okresie od 1 marca 1906 r. do 31 grudnia 1908 r. osadziło ono około 400 rodzin na powstałych w wyniku parcelacji gospodarstwach chłopskich jak i parcelach robotniczych. Do końca 1907 r. na 119 planowanych parcel robotniczych sprzedano zaledwie 17⁶⁷. Toteż 16 stycznia 1907 r. Izba Rolnicza podjęła uchwałę o rozpisaniu ankiety do związków rolniczych w sprawie osadnictwa robotniczego⁶⁸. Wyniki ankiety wskazywały jednak, że poglądy obszarnictwa wschodniopruskiego na znaczenie osadnictwa robotniczego jako środka przeciwdziałania odpływowi robotników z rolnictwa nie były bynajmniej jednolite. Na przykład Powiatowy Związek Rolniczy w Morażu wyraził pogląd, że rezultaty takiego osadnictwa mogą być wątpliwe, skoro w powiecie morąskim posiadacze istniejących już karłowatych gospodarstw rolnych bynajmniej nie pracują w rolnictwie, lecz wędrują do miast w charakterze murarzy, pozostawiając swoim rodzinom prowadzenie gospodarki⁶⁹. Podobny pogląd wyrażono w odpowiedzi z powiatu labiawskiego⁷⁰. Analogiczne wątpliwości wyrażało również wielu dyskutantów na posiedzeniu Izby Rolniczej 26 listopada 1907 r.⁷¹ Mimo to jednak zgromadzenie plenarne Izby 1 lutego 1908 r. stwierdziło w swojej uchwale, że „osadzanie robotników rolnych jest jednym z najważniejszych proponowanych dotychczas środków przeciwdziałania z trwałym skutkiem odpływowi robotników rolnych, który w najwyższej mierze zagraża rolnictwu jak i ogólnemu rozwojowi gospodarstwu prowincji wschodniopruskiej”⁷². Nie należy chyba dodawać, że dla obszarników wschodniopruskich, jak junkrów pruskich w ogóle, było sprawą oczywistą, że koszt akcji osadniczej winno pokrywać państwo, a więc w ostatecznej instancji podatnik. Wyraził to dobitnie przewodniczący wschodniopruskiej Izby Rolniczej v. Batocki na konferencji, jaka odbyła się w 1909 r. w związku z problemem tzw. kolonizacji wewnętrznej. Stwierdził on m.in.: „Rozumie się w pełni

⁶⁶ Ibidem, ss. 3—4; J. Hansen, *Die Landwirtschaft in Ostpreussen*, Jena 1916, s. 53. I tak w latach 1892—1903 na utworzonych 1531 włości rentowych, samodzielnych gospodarstw było 1084, a pozostałe 447 to parcele przeznaczone na uzupełnienie istniejących już gospodarstw.

⁶⁷ A. Hoffmeister, op. cit., ss. 34, 86; *Zwanzig Jahre deutscher Siedlungsarbeit in Ostpreussen (1906 bis 1926). Ein Ueberblick über die Tätigkeit der Ostpreussischen Landgesellschaft m.b.H. zu Königsberg i. Pr.*, Königsberg 1927, ss. 11, 16, 19—20.

⁶⁸ A. Hoffmeister, op. cit., s. VII.

⁶⁹ A. Hoffmeister, op. cit., s. 21.

⁷⁰ Ibidem, s. 19.

⁷¹ Ibidem, ss. 90—99.

⁷² Ibidem, s. 141: 1. *Die Sesshaftmachung von Landarbeitern ist eines der wichtigsten der bisher vorgeschlagenen Mittel, um der die landwirtschaftliche und die allgemeine wirtschaftliche Entwicklung der Provinz Ostpreussen im höchsten Masse gefährdenden Abwanderung der Landarbeiter mit dauernder Wirkung entgegenzutreten.*

samo przez się, że państwo musi współpracować w sposób istotny. Ono musi przede wszystkim — zgadzam się tu zupełnie z szeregiem przedmówców — znacznie mocniej niż dotychczas uczestniczyć także pod względem finansowym (...). Mam pogląd, że interes państwowy w zakresie kolonizacji wewnętrznej jest wystarczająco wielki, aby usprawiedliwić ponoszenie przez niego znacznych ofiar w tym zakresie, zwłaszcza we wschodnich prowincjach”⁷³. Junkrzy wschodniopruscy baczili też pilnie, aby akcja parcelacyjna nie uszczuplała zbytnio obszarniczego stanu posiadania ziemi. I tak w styczniu 1908 r. Kapp, generalny dyrektor Wschodniopruskiego Ziemstwa Kredytowego, zaatakował Wschodniopruskie Towarzystwo Ziemskie jako rzekomego wroga wielkiej własności ziemskiej i zaproponował utworzenie specjalnego banku ziemskiego podporządkowanego ziemstwu kredytowemu⁷⁴. Na wspomnianej wyżej konferencji z 1909 r. poświęconej kolonizacji wewnętrznej Kapp wypowiedział się za częściową parcelacją i to tylko takiej wielkiej własności ziemskiej, która jest nierentowna. W uzasadnieniu tego stwierdził m.in.: „nie możemy mieć niejasności co do tego, że przynajmniej na Wschodzie wielka własność ziemska jest przywódcą ludności wiejskiej właśnie także w zakresie zadań kulturalnych, że właśnie w wielkiej własności ziemskiej w niemałej części tkwią siły państwowotwórcze”⁷⁵. W kwietniu 1909 r. nastąpiła też reorganizacja Wschodniopruskiego Towarzystwa Ziemskiego poprzez rozszerzenie składu udziałowców korporacjami rolniczymi⁷⁶. Do 31 marca 1914 r. towarzystwo utworzyło w Prusach Wschodnich 1622 gospodarstwa na powierzchni 21 790 ha, w tym tylko 521 gospodarstw poniżej 2,5 ha z 686 ha i 134 gospodarstwa w grupie 2,5—5 ha z 500 ha⁷⁷.

W latach poprzedzających pierwszą wojnę światową, od roku 1908 poczynając, nie można zanotować poważniejszych przejawów zainteresowania junkrów wschodniopruskich problemem zahamowania odpływu robotników z rolnictwa. Niewątpliwie źródło tego, obok wspomnianego już wyżej osłabienia względnie niedoboru siły roboczej po 1907 r., tkwiło także w uświadomieniu sobie bezskuteczności zabiegów mających na celu zaostrenie ustawodawstwa wobec robotników rolnych.

⁷³ *Die Verhandlungen der Konferenz zur Beratung über die Organisation der inneren Kolonisation am 14 und 15 Juni in Berlin. Stenographischer Bericht*, Berlin 1909, s. 135: *Es versteht sich ganz von selbst, dass der Staat wesentlich mitarbeiten muss. Er muss sich vor allen Dingen auch in finanzieller Hinsicht-ich stimme da ganz mit einer Reihe der Herren Vorredner überein-erheblich stärker als bisher beteiligen, (...). Ich bin der Ansicht, dass das staatliche Interesse an der inneren Kolonisation gross genug ist, um zu rechtfertigen, dass er in dieser Richtung erhebliche Opfer bringt, namentlich in den östlichen Provinzen.*

⁷⁴ *Zwanzig Jahre...*, op. cit., ss. 20—21.

⁷⁵ *Die Verhandlungen...*, op. cit., ss. 35—36: *Wir dürfen darüber nicht im Unklaren sein, dass wenigstens im Osten der Grossgrundbesitz der Führer der Landbevölkerung auch gerade auf dem Gebiete der Kulturaufgaben ist, dass zu einem nicht geringen Teil gerade im Grossgrundbesitz die staatsbildenden Kräfte unserer Volkes wurzeln.*

⁷⁶ *Zwanzig Jahre...*, op. cit., s. 26.

⁷⁷ J. Hansen, op. cit., s. 46.

ATTITUDE OF EAST PRUSSIAN JUNKERS TOWARDS THE WANT
OF LAND LABOURERS AT THE TURN OF THE 19th and 20th CENTURIES

SUMMARY

As the result of mass migration of landless peasants to towns, cheap labour thus far plentiful in East Prussia became much scarcer in the last quarter of the 19th century. In the eighties of this century such a large number of land labourers left East Prussia that the labour market hardly covered the demand. It was a situation adverse to the interests of the junkers who had large landed properties in East Prussia. At the end of the eighties they began a strife to secure the labour they needed. East Prussian agricultural corporation postulated that the land labourers' freedom of migration should be limited. At the same time it demanded for foreign, especially Polish, labourers to be allowed to work on East Prussian landed estates and farms.

When at the end of the 19th century the situation became more acute, the junkers renewed their demands that measures to stop migration of land labourers, especially young ones, should be taken and fines for labourers leaving their work while on contract should be increased. Moreover they asked for the existing restrictions concerning the duration of employment of foreign workers to be abolished. Thus they intended to cover their demand for permanent labour.

At the beginning of the 20th century, and especially in 1906 the situation on the labour market still deteriorated. The junkers postulated then that compulsion of registration should be imposed on foreign labourers. At the same time the junkers became interested in the so called labourers settlements as they considered that given better lodgings land labourers will remain in the country.